SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

ALISHER NAVOIYNING «HAYRAT UL-ABROR» ASARIDA IJTIMOIY ADOLAT, DAVLAT BOSHQARUVI VA PODSHOHLIK ODOBI

Safarova Madinabonu Faxriddin qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Sayfiddinova Setora Baxtiyor qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonida ifodalangan ijtimoiy adolat, davlat boshqaruvi va hukmdor odobiga doir qarashlar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori dostonning uchinchi maqolati - sultonlar haqidagi fikrlar hamda unga biriktirilgan «Shoh G‘oziy» hikoyatiga qaratiladi. Shuningdek, raiyatni himoya qilish, zulmning oqibatlari, mansabdor shaxs mas’uliyati, adolatning iqtisodiy va ma’naviy mezonlari boshqa maqolatlar mazmuni bilan aloqadorlikda yoritiladi. Matnshunoslik, tarixiy-kontekstual, konseptual va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Maqolaning mualliflik yondashuvi adolatni faqat shaxsiy fazilat emas, balki boshqaruvning uch bo‘g‘inli mezoni - hukmdor mas’uliyati, raiyat manfaatlari va zulmni cheklash mexanizmi sifatida talqin etishdan iborat. Ushbu qarashlar mumtoz merosni zamonaviy ijtimoiy-axloqiy muhokamalarda qo‘llash imkonini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar

Alisher Navoiy, «Hayrat ul-abror», ijtimoiy adolat, davlat boshqaruvi, podshohlik odobi, raiyat, Shoh G‘oziy, zulm, mas’uliyat.

Abstract

This article examines the ideas of social justice, state governance and royal ethics expressed in Alisher Navoi’s «Hayrat ul-abror» as an interconnected system. Particular attention is paid to the third discourse on rulers and the accompanying story of Shah Ghazi. The discussion also considers the protection of the people, the consequences of oppression, the responsibility of officials, and the moral and social dimensions of justice in relation to other discourses of the poem. Textual, historical-contextual, conceptual and comparative methods are applied. The article’s original

analytical approach interprets justice not merely as a personal virtue, but as a three-part principle of governance: the ruler's accountability, the interests of the people, and the prevention of oppression. This reading demonstrates the relevance of Navoi's ethical and political ideas to contemporary social and moral reflection.

Keywords

Alisher Navoi, «Hayrat ul-abror», social justice, state governance, royal ethics, people, Shah Ghazi, oppression, accountability.

Alisher Navoiy merosi o‘zbek adabiyoti va ma’naviy tafakkurining muhim tayanchlaridan biridir. Uning «Xamsa» tarkibidagi birinchi doston - «Hayrat ul-abror» badiiy-estetik xususiyatlari bilan birga, inson, jamiyat va hokimiyat munosabatlarini muhokama qiluvchi falsafiy-didaktik asar sifatida ham qadrlanadi. Dostonning maqolat va hikoyatlar orqali qurilgan tuzilishi muallif fikrini nazariy mulohaza hamda hayotiy misol yordamida ochishga xizmat qiladi. Navoiyning o‘zi doston nomini «Hayrati abror ko‘rub zotini, “Hayrat ul-abror” dedim otini» tarzida izohlaydi [1].

Bugungi tadqiqotlar Navoiy asarlarida adolatli boshqaruv, odil podsho va raiyat manfaatlari masalalari mavjudligini qayd etadi. Biroq ushbu mavzuni faqat «Navoiy adolatni ulug‘lagan» degan umumiy xulosa bilan cheklash asarning ichki mantiqini to‘liq ochmaydi. Muhim jihat shundaki, shoir adolatni hukmdorning niyati yoki yaxshi nomi bilan emas, balki uning amaliy qarorlari va xalq hayotiga ta’siri bilan o‘lchaydi. Demak, adolat - natijasi jamiyatda seziladigan boshqaruv mezonidir.

Mavzuning dolzarbligi mumtoz adabiy merosni tarixiy yodgorlik sifatida o‘rganish bilan birga, undagi boshqaruv etikasi va ijtimoiy mas’uliyat tushunchalarini bugungi ilmiy muhokamaga olib kirish zarurati bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi «Hayrat ul-abror»da adolat, davlat boshqaruvi va podshohlik odobi qanday badiiy-falsafiy birlik hosil qilishini aniqlashdir.

Tadqiqotning asosiy manbasi Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostoni bo‘lib, undagi maqolatlar va hikoyatlar mazmuniy jihatdan o‘rganildi. Matnshunoslik tahlili orqali asosiy tushunchalar - adl, raiyat, shoh, zulm, insof va mas’uliyatning qo‘llanish doirasi kuzatildi. Tarixiy-kontekstual yondashuv asardagi siyosiy-axloqiy qarashlarni XV asr ijtimoiy muhitidan ajratmaslikka imkon berdi. Konseptual tahlilda adolatning tarkibiy qismlari o‘zaro munosabatda ko‘rib chiqildi. Hamda, qiyosiy yondashuv esa maqolatdagi umumiy qoida bilan hikoyatdagi badiiy misol o‘rtasidagi aloqani aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqotda zamonaviy davlat boshqaruvi terminlari Navoiyga aynan shu shaklda tegishli deb ko‘rsatilmaydi. Ular faqat matndagi g‘oyalarni bugungi o‘quvchi uchun izohlashga yordam beruvchi tahliliy vosita sifatida ishlatiladi. Shu sababli maqola tarixiy anaxronizmga yo‘l qo‘ymaslik, badiiy matnning o‘z davri va janr xususiyatlarini saqlash tamoyiliga tayanadi.

Doston an’anaviy «Xamsa» kompozitsiyasida birinchi o‘rinda turadi. Uning asosiy mazmunini yigirma maqolat va ularga bog‘langan hikoyat-tamsillar tashkil etadi. Har bir maqolat muayyan axloqiy yoki ijtimoiy masalani ilgari suradi, undan keyingi hikoyat esa bu masalani obrazlar va voqealar vositasida konkretlashtiradi. Bunday qurilish muallifning fikrini quruq nasihatga aylantirmaydi: o‘quvchi avval tamoyilni anglaydi, keyin uning hayotdagi oqibatini kuzatadi.

Dostonning ijtimoiy mazmuni faqat podshohga bag‘ishlangan uchinchi maqolat bilan chegaralanmaydi. Iymon, saxovat, odob, qanoat, vafo, rostgo‘ylik, ilm va mehnat haqidagi maqolatlar ham jamiyatning axloqiy muhitini belgilaydi. Chunki boshqaruv sifati faqat hukmdorning xatti-harakatiga emas, balki mansabdorlar, ilm ahli va oddiy kishilarning munosabatlariga ham bog‘liq. Navoiy shaxsiy fazilatlar bilan jamoat hayoti o‘rtasida uzviylik yaratadi.

Dostonning didaktik tabiati uni siyosiy mazmundan xoli qilmaydi. Aksincha, axloqiy mezonlar davlat va jamiyat faoliyatiga tatbiq etiladi. Navoiy uchun yaxshi hukmdor - faqat kuchli yoki g‘olib shaxs emas; uning maqomi xalqni himoya qilish, mamlakatni obod etish va o‘z vakolatini ezgulik yo‘lida ishlatish bilan oqlanadi.

«Hayrat ul-abror»dagi adolat tushunchasining markazida hukmdor bilan raiyat o‘rtasidagi munosabat turadi. Shoir xalqni saltanatning tashqi ko‘rinishi yoki hukmdor shon-shuhratiga xizmat qiluvchi vosita sifatida emas, davlatning omonati va boshqaruvning asosiy mas’uliyat obyekti sifatida tasavvur qiladi. Bu yondashuvda hukmdorning ulug‘ligi uning xalqdan oladigan ehtiromi bilan emas, xalqqa ko‘rsatadigan himoyasi bilan belgilanadi.

Navoiy hukmdor va raiyat munosabatini cho‘pon hamda poda timsoli orqali ifodalaydi. Ushbu obrazda boshqaruvchi va boshqariluvchi o‘rtasidagi mas’uliyat aniq ko‘rinadi: cho‘ponning vazifasi podani o‘z manfaatiga ishlatish emas, uni asrashdir. Agar himoya

vazifasi bajarilmasa, tashqi xavf va ichki beparvolik xalqni talafotga olib keladi. Tamsil siyosiy munosabatni sodda, ammo ta’sirchan axloqiy mezonga aylantiradi.

Ijtimoiy adolatning yana bir jihati - zulmning hukmdorning o‘ziga ham zarar yetkazishi. Dostonning sultonlarga murojaat qiluvchi satrlarida zulm xalqni ezish bilangina cheklanmasligi, u hukmdorning ma’naviy qiyofasini ham yemirishi ta’kidlanadi. Bunda adolat tashqi qonun yoki jazodan oldin ichki axloqiy nazorat sifatida namoyon bo‘ladi. Hukmdor o‘z xatti-harakatini insof mezonida tekshirmasa, hokimiyat shaxsiy manfaat vositasiga aylanadi.

Adolatni raiyat manfaatlari bilan bog‘lash Navoiy qarashlarining muhim xususiyatidir. Xalqning tinchligi, mol-mulkining daxlsizligi, mehnati va hayotining qadrlanishi davlatning barqarorligi bilan chambarchas aloqador. Shoir nazarida mamlakat obodligi saroyning hashamati yoki hukmdor bazmining ko‘rkamligi bilan o‘lchanmaydi. Obodlikning haqiqiy mezoni - elning osoyishtaligi va farovonligidir.

Dostonning uchinchi maqolati sultonlar mavzusiga bag‘ishlanadi va «Shoh G‘oziy» hikoyati bilan mustahkamlanadi. Hikoyat adolat haqidagi umumiy fikrni hukmdor obrazi orqali amaliy voqelikka ko‘chiradi. Shoh G‘oziy timsolida Navoiy hukmdorlikni faqat harbiy qudrat yoki nasab bilan izohlamaydi; uning haqiqiy qiymatini adolatli faoliyat, xalq dardiga e’tibor va mamlakatni obod qilish bilan belgilaydi.

Hikoyatning badiiy vazifasi hukmdor fazilatlarini sanab o‘tishdan iborat emas. Unda adolat davlat hayotini o‘zgartiruvchi kuch sifatida ko‘rsatiladi: tartibsizlik va xarobalik o‘rnida osoyishtalik hamda obodonlik yuzaga keladi. Shu jihatdan Shoh G‘oziy obrazi ideal hukmdorning statik portreti emas, balki adolatning natijasi orqali taniladigan obrazdir.

Hikoyatda hukmdorning muhriga bog‘langan «rosti-yu rusti» mazmuni ham alohida e’tiborga loyiq. To‘g‘rilik va kuchning o‘zaro aloqasi Navoiy siyosiy-axloqiy qarashlarida muhim o‘rin tutadi. Kuch adolatdan uzilsa, u zo‘ravonlikka; adolat esa amaliy kuch bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, samarasiz da’vatga aylanishi mumkin. Shoirning idealida hukmdor qudrati rostlik va insof bilan yo‘naltiriladi.

Hikoyatni tahlil qilishda Shoh G‘oziyni faqat tarixiy shaxsga tenglashtirish bilan cheklanmaslik lozim. Badiiy obrazda tarixiy xotira, hukmdor haqidagi ideal tasavvur va

didaktik vazifa birlashadi. Shu sababli hikoyatning asosiy qiymati uning siyosiy voqealarni qayd etishida emas, balki adolatli hokimiyatning axloqiy modelini yaratishidadir.

Navoiy davlat boshqaruvini bir kishining irodasiga bog‘langan jarayon sifatida emas, ma’naviy mas’uliyat talab qiladigan munosabatlar tizimi sifatida tasvirlaydi. Hukmdor qarori xalq hayotiga ta’sir etadi; shu sababli uning har bir harakati insof, oqibatni anglash va manfaatlar muvozanatiga tayanishi kerak. Dostonning siyosiy mazmuni aynan shu mas’uliyat tushunchasidan kelib chiqadi.

Boshqaruvda tartibning mavjudligi o‘z-o‘zidan adolatni kafolatlamaydi. Agar tartib xalqni himoya qilish o‘rniga uni ezishga xizmat qilsa, u ma’naviy jihatdan o‘z qiymatini yo‘qotadi. Navoiy tanqid qilgan zolim hukmdorlar va manfaatparast amaldorlar shuni ko‘rsatadiki, davlat tuzilmasidagi mansab va vakolat insoniy mezonlardan ajralganda, jamiyatda ishonchsizlik, talon-toroj va beqarorlik yuzaga keladi.

Dostondagi boshqaruv qarashlarini uch tarkibiy mezon orqali umumlashtirish mumkin.

Birinchisi - hukmdorning shaxsiy mas’uliyati: u o‘z kuchini adolatga bo‘ysundirishi zarur.

Ikkinchisi - raiyat manfaatlari: davlat faoliyatining natijasi xalq farovonligi bilan baholanadi.

Uchinchisi - zulmni cheklash: mansab, boylik va kuchning suiiste’mol qilinishiga axloqiy to‘siq qo‘yiladi.

Bu uch mezon o‘zaro aloqada bo‘lib, birining zaiflashishi boshqalariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Maqolatlar tizimida rostgo‘ylik, ilm, odob va saxovat kabi fazilatlarning ulug‘lanishi ham boshqaruv uchun muhim ma’noga ega. Rostgo‘ylik qaror va axborotning ishonchliligini, ilm masalani anglashni, odob muomala madaniyatini, saxovat esa ijtimoiy ko‘mak va insonparvarlikni mustahkamlaydi. Demak, Navoiy davlatni faqat siyosiy idora emas, axloqiy muhit bilan ham bog‘liq holda tasavvur qiladi.

Podshohlik odobi Navoiyda saroy marosimlari yoki tashqi muomala qoidalaridan kengroq tushunchadir. U hukmdorning o‘z nafsini tiyishi, adolatni ustun qo‘yishi, xalq bilan munosabatda insofli bo‘lishi va vakolatni shaxsiy manfaatga aylantirmasligini

anglatadi. Hukmdor odobi - siyosiy qudratni axloqiy nazorat ostida tutish madaniyatidir. Doston hukmdorni maqtash bilan birga, uning xatolarini ochiq ko‘rsatish zarurligini ham ilgari suradi. Shoirning tanqidiy ohangi adabiyotning ijtimoiy vazifasini namoyon etadi: badiiy so‘z hokimiyatni faqat ulug‘lash uchun emas, balki uni mas’uliyatga chaqirish uchun ham xizmat qiladi. Shu ma’noda Navoiy ijodkorning vijdoniy pozitsiyasini ham podshohlik odobi bilan bir qatorda muhim deb biladi. Hukmdor o‘zini xalqdan yuqori qo‘yib, uning moli va mehnatini saroy ehtiyojlariga cheksiz yo‘naltirsa, adolat buziladi. Dostonning zulmga qarshi fikrlari davlat mablag‘i va xalq boyligiga munosabat masalasini ham qamrab oladi. Xalq hisobidan qurilgan hashamat, elning mehnati va moli bilan yaratilgan dabdaba Navoiy nazarida haqiqiy obodlik emas. Obodlik xalq manfaatiga xizmat qilganida ma’naviy qiymat kasb etadi.

Shunday qilib, podshohlik odobi uchta ichki talabni birlashtiradi: kamtarlik va o‘zini nazorat qilish; xalq oldidagi javobgarlik; adolatni amaliy qarorlarning bosh mezoniga aylantirish. Bu talablar hukmdorning shaxsiy fazilatlari bo‘libgina qolmay, davlat boshqaruvining axloqiy poydevorini tashkil etadi.

Maqolaning ilmiy yangiligi «Hayrat ul-abror»dagi adolat g‘oyasini uch o‘zaro bog‘liq boshqaruv mezoni asosida izohlashga urinishda namoyon bo‘ladi:

1) hukmdorning o‘z vakolati uchun axloqiy javobgarligi;

2) raiyatning manfaat va xavfsizligini boshqaruv natijasi sifatida e’tirof etish;

3) zulm va vakolat suiiste’molini cheklovchi ma’naviy nazorat. Ushbu uchlik dostonning maqolat-hikoyat tuzilishi va Shoh G‘oziy obraziga tayangan holda shakllantirildi.

Taklif etilgan talqin adolatni mavhum fazilat sifatida emas, amaliy oqibatlari mavjud bo‘lgan boshqaruv tamoyili sifatida ko‘rishga imkon beradi. Bu yondashuv, bir tomondan, Navoiy matnidagi raiyat va hukmdor munosabatini yaxlit o‘qishga, ikkinchi tomondan, dostonning axloqiy mazmunini bugungi ijtimoiy mas’uliyat muhokamasi bilan ehtiyotkorlik bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Bunda zamonaviy boshqaruv tushunchalari tarixiy matnga sun’iy ravishda yuklanmaydi; ular matndan kelib chiqadigan g‘oyalarni tizimlashtirish uchun qo‘llanadi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, «Hayrat ul-abror»da ideal hukmdor mukammal va xatosiz shaxs sifatida emas, adolat mezoniga doimiy ravishda amal qilishi lozim bo‘lgan mas’ul inson sifatida anglanadi. Hukmdorning maqomi uning xalq oldidagi vazifasidan ajralmaydi. Shuning uchun Navoiy siyosiy idealida kuch va axloq, davlat va raiyat, tartib va insof bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir.

Tahlil natijasida «Hayrat ul-abror» dostonida ijtimoiy adolat, davlat boshqaruvi va podshohlik odobi yagona g‘oyaviy tizimning tarkibiy qismlari ekani aniqlandi. Adolat hukmdorning ichki fazilati bo‘lish bilan birga, raiyat hayotida namoyon bo‘ladigan amaliy natija sifatida talqin qilinadi. Shoh G‘oziy hikoyati bu fikrni badiiy obraz va voqea orqali ishonarli tarzda ochib beradi.

Navoiy qarashlarida hukmdor qudrati xalqni himoya qilish, mamlakatni obod etish va zulmga yo‘l qo‘ymaslik bilan oqlanadi. Raiyatga g‘amxo‘rlik qilish davlat barqarorligining axloqiy sharti, rostlik va insof esa boshqaruvning ichki mezonidir. Podshohlik odobi tashqi dabdaba emas, balki vakolatni mas’uliyat bilan qo‘llash, o‘z nafsini tiyish va xalq manfaatini ustun qo‘yishdan iborat.

Maqolada taklif etilgan uch mezonli tahlil - hukmdor mas’uliyati, raiyat manfaatlari va zulmni cheklash - dostonning siyosiy-axloqiy mazmunini tizimli anglashga yordam beradi. Ushbu yondashuv Navoiy merosini ta’lim, ma’naviy tarbiya va ijtimoiy boshqaruv etikasi bo‘yicha keyingi tadqiqotlarda qo‘llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 7-jild. - Toshkent: Fan, 1991. - 392 b.

2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.

3. Murtazayeva M., Xalilova N. Navoiy asarlarida axloqiy-ta’limiy g‘oyalar talqini («Hayrat ul-abror» va «Saddi Iskandariy» misolida). - NamDU elektron kutubxonasi materiallari.

4. Salohiy D., Xalliyeva G., Hayitov Sh., Pardayeva I. Navoiyshunoslik: darslik. «Hayrat ul-abror» dostoni bo‘limi. - Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti, 2024.

5. Hikmatova K. F. Alisher Navoiy asarlarida adolatli boshqaruv va davlat iqtisodiyoti masalalari // Yosh olimlar. - 2026. - 4-jild, 68-son. - B. 49-50. DOI: 10.70413/yo-v4-i68-56995.

6. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.

7. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. - Toshkent: Fan, 1961.